

دانشگاه فردوسی مشهد

دانشکده الهیات و معارف اسلامی شهید مطهری

ذهن

و تاثیر و تاثرات آن در فلسفه اسلامی

(با نگاه به آرای ابن سینا و ملاصدرا)

استاد راهنما

دکتر سیدمرتضی حسینی شاهرودی

اساتید مشاور

دکتر احمد عابدی و دکتر علی رضا نجف‌زاده تربتی

رساله دکتری معارف اسلامی (مبانی نظری اسلام)

فهیمة شریعتی

زمستان ۱۳۸۹

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فهرست مطالب

مقدمه

تبیین مسئله

ضرورت و اهداف پژوهش

پرسش‌های تحقیق

فرضیات تحقیق

روش پژوهش

سوابق مطالعاتی و پژوهشی

۱- آثار مربوط به فلسفه ذهن

۲- آثار مربوط به رابطه نفس و بدن در فلسفه اسلامی

۳- تالیفات در حوزه معرفت‌شناسی

۴- آثار مربوط به ادراک در فلسفه اسلامی

۵- مدیریت ذهن و هوش هیجانی و ارتباط برخی آثار و تالیفات با رساله حاضر

فصل اول: کلیات

ذهن در فلسفه غرب

دوگانه‌انگاری (Dualism)

یگانه‌انگاری (Monism)

الف- رفتارگرایی (Behaviorism)

ب- نظریه این‌همانی (Identity theory)

ج- کارگردگرایی (Functionalism)

ذهن در فلسفه اسلامی

فصل دوم: ذهن و تاثیر و تاثرات آن از منظر ابن سینا

بخش اول: تعاریف ابن سینا از ذهن

۱- واژه ذهن در کتاب «الحدود»

- ۲- کاربرد کلمه ذهن در کتاب‌های پزشکی ابن سینا
۳- کاربرد واژه ذهن در کتب منطقی و فلسفی ابن سینا

۱- وجود ذهنی

- ۲- تجرید معانی و مفاهیم و دریافت کلیات (تصور)
۳- استدلال، استنتاج و کشف مجهول از معلوم (فکر)
۴- دریافت بی‌واسطه حد وسط یا حدس
۵- تخیل، توهم و تعقل (ادراک)
۶- تصور و تصدیق
۷- ذهن محل تقرر مفاهیم و صور معقولات
بررسی نفس و قوای آن برای یافتن ربط و نسبت ذهن با آن
قوای ادراکی نفس
قوای تحریکی نفس
نتیجه
نظر نگارنده

بخش دوم: تاثیر و تاثرات ذهن از منظر ابن سینا

- عین و ذهن در نظام معرفتی ابن سینا
تاثیر و تاثرات بیان شده در آثار ابن سینا
۱- نقش ذهن در پدید آمدن اراده
۲- هدف و ذهنی بودن آن
۳- سحر و تاثیرات ذهن بر آن و تاثیرپذیری اذهان از آن
۴- رابطه ذهن و حکمت عملی و نظری و نقش آن بر خارج
۵- نقش ذهن در دستیابی به اخبار غیبی
۶- صنعت و نقش ذهن در آن
۷- نقش ذهن در تعلیم و تربیت
۸- لذت و الم و نقش ذهن در پدید آمدن آن‌ها
۹- شادی، غم و سایر انفعالات نفسانی و ذهنی بودن آن‌ها از نظر ابن سینا
۱۰- تاثیرگذاری دعا بر عین و نقش ذهن در آن
۱۱- ذهن و نقش آن در معجزه و تاثیر معجزه بر اذهان
۱۲- بررسی رابطه ذهن و وحی و تاثیر قوای ادراکی نفس بر دریافت آن

۱۳- نقش ذهن در تکوین اخلاق و آثار ملکات بر ذهن

۱۴- نقش ذهن در ایجاد عشق و تاثیر ذهن از آن

۱۵- تاثیر عناصر طبیعت بر ذهن و ذهن بر آن

۱۶- افلاک و تاثیرات آن بر ذهن

خلاصه و نتیجه

فصل سوم: بررسی ذهن و تاثیر و تاثرات آن از منظر صدرالمتألهین

بخش اول: ذهن از نظر صدرالمتألهین

تعریف ذهن در آثار صدرالمتألهین

کاربرد واژه ذهن در آثار صدرالمتألهین

۱- کاربرد ذهن با عقل

۲- استعمال ذهن با تفکر

۳- کاربرد ذهن با تصورات و مفاهیم (وجود ذهنی)

جایگاه ذهن به عنوان قوه و استعداد کسب علوم در نفس شناسی ملاصدرا

علم، ذهن و وجود ذهنی

رابطه و نسبت ذهن با قوای ادراکی

رابطه ذهن و نفس

رابطه ذهن با مغز

نتیجه

بخش دوم: تاثیر و تاثرات ذهن از منظر ملاصدرا

عین و ذهن در هستی شناسی ملاصدرا

تاثیر و تاثرات بیان شده در آثار صدرالمتألهین

۱- علم به احوال آینده و نقش ذهن در آن

رهبانیت

رؤیا

۲- ارتباط ذهن و صنعت

۳- تاثیر تصاویر ذهنی بر خارج

۴- تاثیرات ذهن بر بدن و تاثرات بدن از ذهن

۵- رابطه اخلاق و ذهن

۶- نقش ذهن و صفحه ادراکی نفس در تکوین اراده

۷- نقش ذهن در دریافت لذت و الم

- ۸- نبوت و نقش ذهن در آن و آثار آن بر ذهن
  - ۹- وحی و نقش ذهن در آن
  - ۱۰- نقش ذهن در پدیده معجزه
  - ۱۱- عبادت و اثرات آن بر ذهن
  - ۱۲- عشق و رابطه ذهن با آن
  - ۱۳- نقش ذهن در تعلیم و تربیت
  - ۱۴- ایمان و عمل صالح و تاثیرات ذهن در هر یک و تاثرات ذهن از عمل
  - ۱۵- تاثیر کلام بر ذهن و تاثیر ذهن بر کلام
  - ۱۶- تاثیر ذهن بر عوالم دیگر
- خلاصه و نتیجه

فصل چهارم تکمله و خاتمه

چکیده‌ای درباره مفهوم ذهن از منظر حکما
نظر نگارنده

چکیده و تکمله انواع تاثیرات و تاثرات ذهن

۱- تاثیرات طبیعت بر ذهن

۱- الف- تاثیر مکان بر ذهن و کارکرد آن

۱- الف-۱- تاثیر زیبایی طبیعت در به‌کار افتادن تصویرگری ذهن

۱- الف-۲- تاثیر اماکن مقدس در کارکرد هماهنگ قوای ادراکی

۱- الف-۳- تاثیر مکان خلوت در ایجاد آمادگی برای دریافت‌های ذهنی

۱- الف-۴- تاثیر محیط جغرافیایی بر پرورش نیروهای فعال

۱- ب- تاثیر اوقات بر ذهن و کارکرد آن

۱- ب-۱- تاثیر زمان به‌معنی سن رشد بر نیروهای ذهنی

۱- ب-۲- تاثیر اوقات شبانه روز بر ذهن

۱- ج- تاثیر عناصر موجود در طبیعت بر ذهن و کارکرد آن

۲- تاثیرات سایر انسان‌ها بر ذهن

۲- الف- تاثیر سایر اذهان بر ذهن

۲- الف- ۱- تاثیر فرآیند تعلیم بر ذهن

۲- الف- ۲- تاثیرات بی‌واسطه اذهان دیگر بر ذهن

۲- الف- ۳- تاثیر گوش کردن به کلام بر ذهن

۲- الف- ۴- تاثیر خلاقیت اذهان دیگر در پوشش هنر بر ذهن

۲- ب- تاثیر اعمال دیگران بر ذهن

- ۲-ب-۱- تاثیر افعال تعلیم‌دهنده بر ذهن:
- ۲-ب-۲- تاثیر اعمال خارق‌العاده بر ذهن
- ۲-ب-۳- تاثیر صنایع هنری بر ذهن
- ۲-ب-۴- تاثیر نحوه عملکرد سایر افراد در محیط زندگی بر کارآمدی دانش و دریافت‌های ادراکی
- ۳- تاثیر سایر ساحت‌های انسان بر ذهن او
- ۳-الف- تاثیر بدن و سیستم عصبی بر ذهن
- ۳-ب- تاثیر انفعالات نفسانی بر ساحت ادراکی نفس
- ۳-ج- تاثیر افعال شخص بر ذهن او
- ۴- تاثیرات ماورای طبیعت بر ذهن

تاثیرات ذهن

- ۱- تاثیر ذهن بر طبیعت
  - ۲- تاثیر ذهن بر انسان‌های دیگر
  - ۳- تاثیر ذهن بر عوالم دیگر
  - ۴- تاثیر ذهن بر ساحت‌های دیگر انسان
  - ۴-الف- تاثیر ذهن بر بدن
  - ۴-ب- تاثیر ذهن بر افعال
  - ۴-ج- تاثیر ذهن بر انفعالیات
- پیشنهادهای مستخرج از رساله برای کنترل ذهن و کارآمد کردن آن

چکیده:

ذهن از جمله واژگانی است که علی‌رغم کاربرد زیاد در متون فلسفی به طور جداگانه مورد توجه واقع نشده به طوری که مرزهای میان این مفهوم با نفس، ادراک و مفاهیم مشابه با آن تاکنون روشن نشده است. با بررسی آثار سردمداران دو مشرب مهم در فلسفه اسلامی یعنی ابن‌سینا و ملاصدرا حدود معنایی این واژه و ربط و نسبت‌های آن با سایر مفاهیم مشابه بیان گردید. سپس با مبنا قرار دادن آثار آنان به تبیین انواع تاثیرات و تاثرات ذهن در ارتباط با ماسوای خود در دو فصل پرداخته شد. همچنین در فصلی جداگانه همه انواع محتمل تاثیر و تاثرات ذهن، بیان شد و بر مواردی که از آثار فلاسفه مسلمان در فصول قبل چیزی ذکر نشد، تکلمه‌ای افزوده شد. در پایان با توجه به مبانی فلسفی موجود در آرای فلاسفه در فصول پیشین، پیشنهادهایی به منظور کنترل ذهن و کارایی بهتر آن ارائه شد.

واژگان کلیدی: ذهن، نفس، ادراک، تاثیر، ابن‌سینا، ملاصدرا

مقدمه

- تبیین مسئله

واژه ذهن به کرات در آثار فلاسفه مسلمان به کار رفته است. اگر واژه ذهن را در آثار حکما شمارش کنیم تعداد آن قابل توجه خواهد بود اما مفهوم ذهن و حقیقت آن تاکنون مستقلاً مورد مذاقه قرار نگرفته است به طوری که می توان گفت ذهن از جمله مفاهیمی است که در عین وضوح و روشنی معنای دقیقی از آن وجود ندارد تنها ملاصدرا در بیان معانی مترادف با علم در کتاب مفاتیح الغیب خویش، واژه ذهن را نیز آورده و به اختصار آن را تعریف کرده است. در فلسفه های معاصر مغرب زمین از آن جا که نفس به معنای کلاسیک خود مورد شک قرار گرفته است و به جای آن ذهن جایگزین گردیده مباحث زیادی درباره ذهن وجود دارد و در واقع می توان گفت جایگاه مباحث نفس را اشغال کرده است. همین امر لزوم توجه به این مسئله را تشدید می کند و ضروری می سازد که معنی ذهن با حفظ جایگاه نفس در فلسفه اسلامی معلوم گردد. در بررسی هایی که صورت خواهد گرفت ضمن توضیح مفهوم ذهن و روشن نمودن جایگاه آن در آثار حکمای مسلمان ارتباط بین ذهن و عین مورد توجه قرار خواهد گرفت تا روشن شود هر کدام از ذهن و عین چه تاثیراتی بر دیگری دارد. ارتباط میان ذهن و خارج آن، نباید معنی معرفت شناسانه موضوع را

برای ما متبادر سازد بلکه تاثیراتی که ذهن می‌تواند به نفع یا علیه خارج به معنی ماسوای خود بگذارد مورد نظر است از طرف دیگر تاثیراتی که ذهن از خارج می‌پذیرد و به واسطه آن در افعالش تغییراتی رخ می‌دهد بررسی خواهد شد.

از میان حکمای مسلمان به پژوهش و بیان آرای ابن‌سینا به عنوان نماینده فلسفه مشاء و ملاصدرا به عنوان بنیان‌گذار مشرب حکمت متعالیه پرداخته شده است. با توجه به این‌که موضوع مصوب رساله در حوزه آرای این فلاسفه بوده است به آرای سردمدار حکمت اشراق در مجالی دیگر پرداخته خواهد شد.

- ضرورت و اهداف پژوهش

امروزه مباحث مربوط به ذهن، جایگاه و کارکردهای آن به‌طور جدی در مجامع علمی و رشته‌های فلسفه تحلیلی، روانشناسی و علوم تربیتی مطرح است. با این وجود هنوز در بستر تفکر اسلامی کار مستقل در این‌باره صورت نگرفته است. لزوم انجام کار مستقل در این‌باره از آن جهت است که چنان‌که از این پس خواهد آمد ذهن حیثیت ادراکی نفس است که به‌طور وثیقی با مغز و ادوات احساسی در ارتباط است از آن‌جا که در فلسفه‌های معاصر توجه به نفس با حفظ مقام تجرد آن مورد شک قرار گرفته است، بیان نظرات در آن حوزه‌هایی که مورد قبول همه است باعث پویایی مباحث فلسفه اسلامی می‌شود و زمینه را برای پیوندهای میان رشته‌ای در این‌باره ایجاد می‌کند. از طرفی با ورود به این بحث زوایای نفس انسان نیز بهتر و ملموس‌تر شناخته می‌شود چرا که بحث درباره ذهن در فلسفه اسلامی همان شناخت ساحت‌های متعلق به نفس می‌باشد. به عبارت دیگر بررسی ماهیت ذهن و تاثیر و تاثرات آن نسبت به عین علاوه بر این‌که از مصادیق معرفت نفس است زمینه ساز بهره برداری از کارکردهای مثبت ذهن که جنبه مهمی از نفس است و روزانه همه افراد به انحای گوناگون با آن درگیر هستند، خواهد شد. استفاده از ذهن و تاثیر و تاثراتی که می‌پذیرد در قریب به اتفاق موارد به دست انسان‌ها و کاملاً تعیین شده توسط آن‌ها و قابل اصلاح است. با تبیین مبانی ذهن‌شناسی و چگونگی تاثیر و تاثرات ذهن در فلسفه

اسلامی می‌توان برنامه‌ای تنظیم کرد که با رعایت اصول آن استفاده از ذهن بهینه شود و موارد منحل در کارکرد آن به حداقل برسد و زمینه‌های تاثیرات سازنده ذهن بر خارج فراهم آید. اگرچه درباره مدیریت ذهن، تفکر مثبت و امثال این معانی در مباحث مربوط به روان‌شناسی و علوم رفتاری مطالب متنوع و فراوانی گفته شده است اما مبناسازی منطبق با فلسفه اسلامی کاری بسیار ضروری در این خصوص است تا طبق تفکر عقلی - اسلامی این برنامه ارائه شود.

این کار گام اول برای طرح مطلب در فضای وسیع‌تری خواهد بود که در آن‌جا از منابع و حیانی، آیات و روایات بهره گرفته شود تا علاوه بر طرح موضوع مبنی بر ریشه‌های فلسفی این برنامه با تاییدات و حیانی و مطابق با متون کلامی و دینی در علوم تربیتی مورد استفاده قرارگیرد.

بنابراین می‌توان اهداف از این پژوهش را در چند عنوان بیان کرد:

- ۱- تنظیم مفاهیم موجود در متون فلسفی در سیستمی قابل فهم و متمایز
- ۲- گسترش حوزه تحلیل فلسفی و کاربردی کردن نتایج مستخرج از آن
- ۳- ارتقای دانش و بهره‌گیری دانشجویان در همه رشته‌ها و خارج کردن فلسفه از انحصار مطالعه آن تنها توسط دانشجویان فلسفه
- ۴- بیان نظریات درباره چالش‌های مطرح در دنیای معاصر درباره ذهن و مغز با توجه به تفکر اسلامی و زمینه‌سازی برای ورود رشته‌هایی مانند روان‌شناسی و برخی شاخه‌های پزشکی در این موضوع تابتواند به باروری فلسفه اسلامی بینجامد و آن را از حالت انزوا در آورد
- ۵- توجه به جایگاه ذهن و تأثیرات و تأثرات آن جهت استفاده و بهره‌گیری در مبانی تعلیم و تربیت اسلامی

۶- خارج کردن برخی مباحث فلسفی از انزوای کتب و زمینه‌سازی برای کاربرد آن‌ها در

زندگی

۷- زمینه‌سازی برای ارائه این برنامه با محتوای برگرفته شده از متون اسلامی

به‌خواست خدا این تحقیق گام نخست مؤلف خواهد بود چرا که در نظر است پس از بررسی جایگاه ذهن در فلسفه اسلامی به متون و منابع اسلامی مراجعه کرده و نتایج به‌دست‌آمده را برای

طرح اصول و کلیاتی جهت بهره‌برداری در مباحث تعلیم و تربیت در بعد فردی و ابعاد جمعی مانند اجرای آن در نظام آموزشی به کار گیرد و از گنجینه‌های ارزشمند موجود در قرآن و منابع حدیثی که ناشناخته مانده در نظام تعلیم و تربیت دینی و ساماندهی برنامه مدیریت ذهن اسلامی استفاده نماید.

این تحقیق گام اول برای طراحی سیستم تعلیم و تربیت اسلامی به شکل غنی‌تر از گذشته خواهد بود و می‌تواند با شفاف کردن کارکردهای ذهن و جایگاه آن زمینه‌ساز طراحی مدیریت ذهن با استفاده از منابع اسلامی شود و امید است این نتیجه برای همه افراد و همه سازمان‌ها قابل استفاده باشد.

- پرسش‌های تحقیق

پرسش‌هایی که در این تحقیق مورد نظر است و نویسنده در صدد پاسخ‌گویی به آنهاست متعدد می‌باشند اما مهمترین سؤال‌ها در این رساله را باید در سه عنوان خلاصه کرد:

پرسش اول: ذهن در منظر ابن‌سینا و ملاصدرا به چه معناست؟

پرسش دوم: آیا ذهن دارای تاثیرات است؟

پرسش سوم: آیا ذهن از عوامل دیگر تاثیر می‌پذیرد؟

سؤال‌های فرعی دیگری نیز در این رساله وجود دارد که یا به‌طور مستقیم طرح شده است یا

پاسخ آنها در ضمن مطالب داده شده است که از این قرار است:

۱- ذهن چه ربط و نسبتی با نفس دارد؟

۲- رابطه ذهن و عقل چیست؟

۳- خیال و احساس چه حدود و مرزهای مشترکی با ذهن دارد؟

۴- نوع کاربرد واژه و مفهوم ذهن در آثار حکمای مسلمان چگونه است و چه لوازمی را

دربردارد؟

۵- ذهن در هستی‌شناسی حکمای مسلمان چه جایگاهی دارد؟

۶- در آثار حکمای مسلمان چه رخدادهایی ذکر شده است که می‌توان آن‌ها را از تاثیرات ذهن قلمداد کرد؟

۷- آیا افعال اختیاری که انسان انجام می‌دهد محصول ذهن و افعال آن است؟

۸- آیا پدیده‌هایی مثل انفعالات نفسانی یا به عبارت دیگر احساسات تحت تاثیر ذهن هستند؟

۹- آیا انفعالات نفسانی می‌توانند ذهن را تحت الشعاع خود قرار دهند؟

۱- آیا ذهن افراد بر هم مؤثر است؟

۱۱- آیا ذهن بر بدن نیز تاثیر می‌گذارد؟

۱۲- آیا تاثیرات ذهن به‌طور سبب و مسببی و با حفظ سلسله مراتب در تاثیرگذاری است یا

تاثیرات مستقیم نیز دارد؟

۱۳- آیا ذهن قابلیت تقویت و تضعیف را دارد؟

۱۴- آیا می‌توان برنامه یا دستورالعملی را ارائه داد که مطابق آن توانمندی‌های ذهن افزایش

یابد؟ و پرسش‌های دیگر که در ضمن رساله به تمام آن‌ها به‌طور مستقیم یا در ضمن مطالب پاسخ داده شده است.

- فرضیات تحقیق

۱- ذهن صفحه ادراکی نفس انسان است که در ارتباط با بدن کار خویش را انجام می‌دهد.

۲- ذهن بر عین تاثیرگذار است، این تاثیرگذاری عالم، سایر نفوس و ساحت‌های گوناگون آن و نیز ساحت‌های دیگر نفس انسان را در بر می‌گیرد.

۳- عوامل بیرونی مثل نفوس سایر انسان‌ها، عوامل طبیعی، و نیز سایر ساحت‌های نفس انسان که مجموعاً از همه آن‌ها با عنوان عین تعبیر شده است بر ذهن مؤثر می‌باشند.

به‌طور خلاصه می‌توان گفت ذهن اگرچه دارای مشترکاتی با مفهوم نفس است اما از آن اخص است و درپرتوی نفس معنا می‌یابد. ذهن با عین در ارتباط است اما تاثیرگذاری و تاثیرپذیری در این خصوص از وجوه و جهات گوناگون است.

- روش پژوهش

روش پژوهش به صورت مطالعه آثار به روش کتابخانه‌ای و با استفاده از منابع دست اول بوده است. این پژوهش به روش تحلیل محتوا انجام گرفته است و با تحلیل محتوا به توصیف موضوع پرداخته شده است.

در این پژوهش ابتدا آثار در دسترس در این زمینه شناسایی شد و مطالعات فراوان درباره آن شروع شد. با توجه به قرابت نسبی مباحث فلسفه ذهن به مطالعه آثار مربوط اقدام شد. با توجه به سنگینی و پیچیدگی مباحث و نبودن منابع کافی در این خصوص به زبان فارسی، نویسنده مجبور به شرکت در کلاس فلسفه ذهن در دانشگاه صنعتی شریف شد تا برخی معضلات در این خصوص رفع شود. اگرچه که کتاب و مقاله درباره فلسفه ذهن به زبان انگلیسی موجود بود اما پیچیدگی مباحث برای کسی که تازه با آن حوزه آشنا شده است امکان استفاده از آن‌ها را به حداقل می‌رساند. بعد از به دست آمدن مبانی و مسائل فلسفه ذهن نویسنده مطالب موجود در علم روان‌شناسی را برای آشنایی با حوزه کارایی ذهن در این زمینه دنبال کرد تا فضای مباحث ذهن در آن مورد را به دست آورده باشد. با این داشته‌های ذهنی به موضوع اصلی رساله و مطالعه آثار دو حکیم مسلمان در این زمینه پرداخته شد. ناگفته نماند که مقالات مربوط به وجود ذهنی در این خصوص نیز جمع‌آوری و مطالعه شد.

در کار مطالعه آثار حکما ابتدا از آثار ابن‌سینا کار آغاز شد. نویسنده در مطالعه این آثار تنها به خواندن مباحث مربوط اکتفا نکرد بلکه اولاً تمام کتب در دسترس ایشان مطالعه شد و ثانیاً از بسم الله تا نون پایان در همه کتاب‌ها مطالعه صورت گرفت. حتی کتاب‌هایی که در موضوعات مهندسی یا ریاضیات بود به طور کامل و به دقت مطالعه شد چراکه برای پیدا کردن مسائل این رساله چه بسا نکته‌ای گفته می‌شد که در ضمن علم دیگری مثل موسیقی بود. به عنوان نمونه کتابهای پزشکی مثل رگ‌شناسی (رساله در نبض) یا مهندسی مثل معیارالعقول (در مورد مکانیک) یا رساله موسیقی یا کتب درباره علوم غریبه مثل مجربات روحانیة یا کتب منظوم او همچون دیوان ابن‌سینا یا کتاب‌های ریاضی او مثل فن دوم در کتاب شفا، در کنار کتب منطقی و فلسفی جمله به جمله مورد مطالعه واقع شد که البته به بسیاری از آن‌ها به دلیل نداشتن مورد استفاده در این

موضوع خاص، در رساله ارجاع داده نشده است. درباره آثار ملاصدرا نیز به همین صورت کار انجام شده است. تک تک کاربردهای واژه ذهن در آثار ایشان بررسی و مورد دقت نظر قرار گرفت تا شاید از نحوه کاربرد آنها بتوان نتایجی را اتخاذ کرد.

با توجه به این که کار رساله مورد مشابهی که کاملاً مرتبط تا آن باشد نداشته است، جمع‌آوری مطالب مرتبط پراکنده در کتب متفاوت دو حکیم، تحت یک عنوان خاص، بخش مهمی از کار بوده است به طوری که شاید خواننده بپندارد که این مطالب به صورت منسجم و یکپارچه در آثار آنان آمده است. البته همان‌طور که بعداً در ضمن مطالب نیز گفته خواهد شد جمع‌آوری مطالب به این شکل نیز از طرح ذهنی خاص مؤلف پدید آمده و صرف تالیف نیست. بعد از بیان و ذکر آرای ایشان تحلیل لازم صورت گرفته است و در صورت لزوم به توضیح و تبیین آرا پیش از تحلیل نیز پرداخته شده است.

در آثار هریک از حکما تقریباً پانزده مورد به عنوان تاثیر و تاثرات یا انحای ارتباط ذهن با ماسوای خود که در این جا تحت عنوان عین از آن یاد شده، ذکر شده است. این موارد از آن جهت انتخاب شدند که نسبتاً پرتکرار بوده‌اند یا به طور واضح قابلیت انطباق با موضوع را بدون نیاز به تاویل و صرفاً با شرح و تبیین داشته اند.

از آن جا که هستی‌شناسی ابن‌سینا با ملاصدرا متفاوت است و به این جهت نتایج نیز تحت‌الشعاع قرار می‌گیرد مباحث آن دو هریک در بخش جداگانه‌ای آمده است. البته در برخی موارد مشابهت بین مباحث وجود دارد اما به دلیل تفاوت‌های هریک با دیگری یا در نوع نگاه به ذهن و یا در مبانی هستی‌شناسی، بهتر دیده شد که به طور مجزا در دو بخش جداگانه آورده شود.

در هر بخش ابتدا درباره تعریف و معنای ذهن از منظر هریک از ایشان بحث شده است. این بخش بیشتر با توجه به نوع کاربردهای واژه بوده اگرچه که ملاصدرا درباره ذهن مستقیماً نیز تعریفی ارائه داده است. بعد از روشن شدن معنی ذهن و تبیین حدود معنایی آن با واژه‌ها و مفاهیم تقریباً مترادف، به هستی‌شناسی هریک به اختصار و در حدی که معنای محصلی از عین در اختیار

بگذارد اشاره شده است. در بیان هستی‌شناسی اجمالی جایگاه عین و ذهن از منظر هریک تبیین شده است.

پس از آن در هر دو بخش مربوط به ابن‌سینا و ملاصدرا گونه‌های ارتباط ذهن با عین بیان شده است. تاثیراتی که درباره ذهن در آثار ایشان آمده همراه با تاثرات ذهن از همان مورد، بیان شده است. به عنوان مثال در صنعت، هم تاثیرات و هم تاثرات ذهن بررسی شده است تا ضمن آن رابطه ذهن و عین به همان معنی گفته شده در این خصوص بیان شود. در بخش سوم سعی شده تا بر اساس آنچه که گفته شد مبانی برای تاثیر و تاثرات ذهن در فلسفه اسلامی استخراج شود. استخراج این مبانی با نوعی تقسیم بندی صورت گرفت تا در حد امکان همه انواع روابط، مورد توجه قرار گیرد.

در پایان با توجه به احصای موارد بسترساز برای تاثیرگذاری بهتر یا عملکرد بهینه از ذهن توصیه‌هایی در بیش از بیست مورد ارائه شده است تا با رعایت و توجه به آن‌ها مدیریت بهتری بر ذهن صورت گیرد.

نکته قابل توجه این که اگرچه فصل‌بندی با آنچه در پیشنهاد طرح آمده متفاوت است اما تمام مطالب در فصل‌بندی رساله حتی به‌گونه جامع‌تر نیز موجود است.

- سوابق مطالعاتی و پژوهشی

۱- آثار مربوط به فلسفه ذهن

واژه ذهن به‌گونه‌ای که در آثار فلاسفه مسلمان آمده است معادلی در فلسفه ذهن به عنوان علمی که در میان شاخه‌های متعلق به فلسفه تحلیلی از مباحث به‌روز است ندارد. این‌گونه به‌نظر می‌رسد که توجه به واژه ذهن و مفهوم آن از آن جهت متداول و معمول گشته است که واژه نفس بار معنایی خاصی دارد که بیشتر به دوگانه‌انگاری ناظر است اما ذهن مفهومی است که دیدگاه‌های مختلف را در خود می‌پذیرد و بنابراین نباید انتظار داشت که موضوع بررسی واژه ذهن در آثار حکمای مسلمان همان مسائلی را در خود داشته باشد که در فلسفه ذهن وجود دارد. اما به‌دلیل این‌که

مسائل موجود در نفس‌شناسی حکمای مسلمان از دغدغه‌های بشریت از ابتدا تاکنون بوده است، در فلسفه ذهن و ذهن‌شناسی حکمای مسلمان قرابت‌ها و نقاط اشتراکی پیدا می‌شود. ذکر مهمترین مسائل فلسفه ذهن و مطالعه جایگاه و مفهوم ذهن در آثار حکمای مسلمان نهایتاً این نتیجه را تایید خواهد کرد.

فلسفه ذهن رشته‌ای از فلسفه‌های تحلیلی است که در قرن بیستم در پی مباحث رایج میان فلاسفه تحلیلی در حوزه‌های معرفت‌شناسی، زبان و منطق و در حاشیه علوم معرفتی شکل گرفت، نظریه‌ها، اکتشافات و پیشرفت‌های حاصل در حوزه‌های روان‌شناسی، عصب‌شناسی، بافت‌شناسی مغز، زیست‌شناسی و علوم کامپیوتری تاثیر پر دامنه و چشمگیری بر دیدگاه فلاسفه ذهن داشته است.^۱

در فلسفه ذهن از این پیش‌فرض که ذهن وجود دارد کار آغاز می‌شود و مهم آن است که خواص و رخدادها و فرآیندهای ذهن چگونه است.

مهم‌ترین مسائل فلسفه ذهن که با موضوع رساله مشترکات دارد از این قرار است:

مسئله ذهن و بدن، علیت ذهنی، آگاهی، کیفیات نفسانی

همان‌طور که گفته شد بین مسائل فلسفه ذهن و رساله حاضر زمینه‌های مشترک زیادی وجود دارد و از این جهت به‌عنوان پیش‌زمینه مطالعاتی برای دیدن طیف آرا و مسائل مورد نظر در فلسفه ذهن لزوماً باید ذکر شود اما به این جهت که مبنای اساسی بین فلسفه تحلیلی ذهن و فلسفه اسلامی با یکدیگر متفاوت است نوع پاسخ‌ها در عین اشتراک نسبی در مسائل، با هم کاملاً متفاوت است. به‌ر حال کتاب‌های «درآمدی به فلسفه ذهن» اثر «کیت مسلین»، «فلسفه ذهن» و «ذهن، آگاهی و خود» اثر «محمود خاتمی»، «فلسفه نفس» مجموعه مقالات «ویلیام دی هارت و دیگران»، «مسائل ذهن از دکارت تا ویتگنشتاین» اثر «نورمن مالکوم»، «ذهن مغز و علم» نوشته «جان سرل»، «زبان و آگاهی» اثر «جرالد آدلمن»، «مجله اینترنتی فلسفه ذهن» حاوی منابع و مقالات به‌روز

---

^۱ خاتمی، محمود، فلسفه ذهن، ۱۱

درباره فلسفه ذهن و نظرات فلاسفه و ... از جمله منابعی می‌باشند که به‌عنوان پیش‌زمینه در مورد برخی مسائل و نه پاسخ آن‌ها قابل تامل هستند.

۲- آثار مربوط به رابطه نفس و بدن در فلسفه اسلامی

رابطه نفس و بدن چیزی است که در رساله‌های مفصل و کتبی با همین عنوان بررسی شده است. از آن‌جا که رابطه نفس و بدن در پیدایش، موضوعی است که در آن ذهن مستقیماً دخالت ندارد ما به آن نمی‌پردازیم. هدف ما از این رساله آن است که واژه ذهن و کاربرد آن را در آثار دو فیلسوف مسلمان بررسی کنیم و ربط و نسبت آن با نفس از منظر ایشان را به‌دست آوریم اما در موضوع پیدایش نفس و بدن چون ذهن مستقیماً ملاک نیست دریافت نظرات ایشان را به کتبی در این خصوص ارجاع می‌دهیم.

از آن‌جا که یکی از مطالب مورد بحث در این رساله ارتباط و تاثیر و تاثیر ذهن و بدن در یکدیگر است آثار مربوط به این آرا می‌تواند به‌عنوان کارهای مرتبط با رساله حاضر مورد اشاره قرار گیرد. در این رساله به‌میزان مرتبط با موضوع، گفته خواهد شد که نظر ابن‌سینا و ملاصدرا در این خصوص چیست اما به‌طور جداگانه نیز آثاری با عنوان نفس و بدن وجود دارد. در این آثار به‌طور مشابهی رابطه نفس و بدن از آن جهت که نفس در پدید آمدن بدن چه نقشی دارد و این مساله که نفس در حدوث و بقا روحانی یا جسمانی است طرح شده و معمولاً همان مباحثی که به‌طور مفصل و عنوان‌بندی شده در آثار فلاسفه آمده طرح گردیده است و به این شیوه که در رساله حاضر فعل و انفعالات هر یک در برابر دیگری را که بخش کوچکی از کار است بیان کند جز در حد اشاره به این‌که این دو در هم اثر می‌گذارند پژوهش دیگری انجام نشده است. تفاوت کارها در این خصوص را می‌توان در گستره استفاده از آرای فلاسفه دانست. کتاب «رابطه نفس و بدن از نظر ملاصدرا» نوشته «احمد پهلوانیان»، پایان‌نامه‌های «رابطه نفس و بدن از دیدگاه ملاصدرا و دکارت» نوشته «انشاءالله رحمتی»، «ارتباط نفس با بدن در حکمت متعالیه و فلسفه مشاء و اشراق» نوشته «علی‌رضا مباشر امینی» مقاله‌های «ارتباط نفس و بدن در فلسفه و عرفان» خردنامه صدرا: ۲۹، «ارتباط نفس مجرد و بدن در فلسفه اسلامی»، پژوهش‌های فلسفی و کلامی: ۱۳ و ۱۴،

«کیفیت ارتباط نفس با بدن از دیدگاه صدرا» خردنامه صدرا: ۹ و ۸، «رابطه نفس و بدن از نظر ملاصدرا»، خردنامه صدرا: ۴۱ از آن جمله می‌باشند.

علامه حسن‌زاده آملی در شرح عین هشتم کتاب عیون مسائل نفس مستقیما به تاثرات نفس و بدن در کتب ابن‌سینا اشاره کرده‌اند که به‌طور کاملاً مستقیم پیشینه مطالعاتی طرح به‌حساب می‌آید.^۱

---

^۱ نک. حسن‌زاده آملی، *عیون مسائل نفس*، ۳۱۵

۳- تالیفات در حوزه معرفت شناسی

نوع دیگری از کارها که انجام شده است اما تنها در عنوان مشابه با موضوع رساله حاضر است نوع کارهای معرفت‌شناسانه در این خصوص می‌باشد. موضوع این‌گونه کارها نیز در باره واقع‌نمایی یا عدم واقع‌نمایی علم است. انطباق شناخت با خارج و مباحثی که به‌گونه‌ای زاده طرز تفکر کانت می‌باشند و یا این‌که در پاسخ به اشکالات ناشی از مباحث معرفت‌شناسی به‌رشته تحریر در آمده است از این مجموعه هستند. پایان‌نامه‌های «بررسی و تحلیل مبانی نظریه تطابق عین و ذهن در فلسفه اسلامی» نوشته «قاسم رضایی آدریانی»، «جایگاه علم و وجود ذهنی در حکمت متعالیه ملاصدرا» نوشته «عزیزالله مولوی وردنجانی»، مقاله‌های «معرفت‌شناسی و حکمت‌متعالیه» نوشته علی شیروانی، «معرفت‌شناسی از دیدگاه حکمت متعالیه» از حسن معلمی، «تفاعل ذهن و عین» و «معرفت و مطابقت» از «عباس عارفی» از آن جمله‌اند. در این آثار به مسئله وجود ذهنی در مباحث علم پرداخته می‌شود و تنها در همین حد که وجود ذهنی را اثبات کند با رساله حاضر مشترکات دارد؛ یعنی تنها در حدی که به‌وجود ذهنی پرداخته شده است، با موضوع رساله حاضر اشتراک مرز دارد و از این جهت مستقیماً نمی‌تواند به‌عنوان پیشینه کار لحاظ شود. اما با توجه به این‌که بالاخره وجود ذهنی هم در علم مورد بحث است مطالعه برخی آثار در این زمینه کمک‌هایی به طرح مباحث کرده است.

۴- آثار مربوط به ادراک در فلسفه اسلامی

از دیگر آثاری که می‌توان اشتراکاتی بین آن‌ها و رساله حاضر در نظر گرفت و از این جهت به‌عنوان پیشینه قابل طرح است آثاری است که در آن‌ها به بررسی ادراک از نظر حکمای مسلمان پرداخته شده است. علت این‌که این‌جا از این دسته هم نام می‌بریم آن است که ذهن چنان‌که بعداً گفته خواهد شد ساحت ادراکی نفس است. اگرچه باز هم نمی‌توان گفت این آثار مستقیماً سوابق مطالعاتی رساله حاضر است، چون در این رساله به‌طور مجزا درباره تعقل یا تخیل بحث نمی‌شود مگر در ارتباط با موضوع و در حدی که مؤلفه‌های ذهن مشخص شود. به‌عنوان مثال کتاب‌های «ادراک حسی از نظر ابن‌سینا» نوشته «محمد تقی‌فعلی»، «عقل در حکمت مشاء از ارسطو تا